

A plébánia szervezet egyházi jogi keretei és azok érvényesülése az Árpád-kori Magyarországon

Ha beletekintünk az Árpád-kori irodalmunk gazdag könyvtárát kitevő alkotásainak sorozatába, különösképpen azokba a könyvekbe, amelyek vagy tárgyalják, vagy legalább érintik az Árpád-kori egyháztörténetünket, nincs talán egyetlenegy sem közöttük, amelyben ne lenne olvasható Szt. István király ma II. törvénykönyvébe foglalt intézkedése: minden tíz falu építsen templomot. Ez a nagyon közismert jogi hely azonban szinte napjainkig elszigetelten áll, nem tudunk mit kezdeni vele. Ha azonban végigolvassuk a törvényt, többet is megtudunk belőle. Mégpedig azt, hogy „tíz falu építsen templomot, amelyet lásson el két házzal, ugyanannyi szolgálóval, ruhákról és terítőkről a király gondoskodjék, papról és könyvekről pedig a püspökök”.

Ha pedig továbblépünk és a Pray-kódex 226. főlióján elolvassuk egy gondolatsort, akkor rögtön rádöbbenünk arra, hogy mily kevés is az, amit erről az időről tudunk. Hallgassuk meg ezt az egyetlen mondatot, amely a Pray-kódexben a templomszentelés szakaszának bevezetőjeként áll: „Senki se építsen templomot, mielőtt a terület püspöke oda nem megy és a kijelölt helyet keresztel meg nem jelöli, és azt megelőzően, aki a templomot fel akarja építeni, foglalja össze mindazt, amit a megvilágításra, a templom őrzésére, az őrzők jutalmára, valamint a pap szükségleteinek fedezésére és az egyház fenntartásához elegendőséggel és azzal jár. Miután az adományát megtette, azt foglalja írásba és kezdje meg a templom építését.” Nos, ha ezt a két híradást mérlegeljük, akkor döbbenünk meg igazán, hogy mily kevés az, ami ránk maradt az államszervezés kezdő korszakából, a plébániai élet gyökereiről.

Vajon megkísérelhetjük-e mi ezt kiegészíteni? Feltárhatunk-e valamit ebből a szinte romoknak nevezhető emlékeknek a maradékából, hogy élet és ismeret támadjon belőle? Megkísérelhetjük, ámbr nem kifejezetten a hazai forrásokkal. Ehhez nyújt segítséget a kánoni jogtörténet, azok az egyházi jogszabályok, amelyeknek pontos betartását kezdettől fogva az egyház maga követelte meg. Természetesen feltehetik most a kérdést, hogy ugyan ki tudta azt a pogány világból a kereszténységbe átlépő Magyarországon, hogy mik a római egyház bevett törvényei a plébániaalapítás rendjének kérdésében?

Nos, az egyház vezetése nagyon bölcs volt abban az időben, oly bölcs, hogy talán ma is okos dolog lenne követni, miként járt el ilyen esetekben. Ennek a pontos szabályzata, forráskönyve megvan, mert hiszen Krisztus mennybemenetelétől kezdve az egyház folyamatosan új plébániákat, templomokat, egyházmegyéket alapított. Tehát amikor 1000-ban nálunk megindult a keresztény gyakorlat, akkor a tapasztalatok gazdag kincsesházára tekinthetünk vissza. Nagyjából 800 tájától, vagyis a frank császárkori reform időszakától – így nevezik a kánonjognak azt az előző virágkorát, amely Gratiánus mester nagy törvénykönyve előtt volt érvényben –, ha bármilyen egyházi intézmény alapítása megkezdődött, a birodalomban, tehát a német-római császárságban mindig az illetékes szomszédos egyházmegye, azonkívül pedig közvetlenül a római pápa küldte ki a maga papjait. Megvan a leírás is, hogy jártak el és minden intézkedést helyi zsinat előzött meg.

A zsinatnak pedig szigorú menetrendje volt. Három napig bőjtöltek előtte, imádkoztak, majd a harmadik napon bevonultak a templomba, és a templomban a sok bőjtölés révén megnövekedett figyelem hatására felolvasták a rendelkezéseket. A rendelkezések és az egyházi törvények ismeretében a lelkiismeretükre hallgatva kellett meghozniuk az új és bölcs szabályokat a helyi egyház számára.

Próbáljuk megfogalmazni, hogy mi a plébánia. A középkori latin iratokban parókiának is mondjuk, és ebből ered a magyar fogalom: plébész, plébánia. Vonatkozik ez egyrészt a népességet gondozó egyházra, templomra, ennek tagja a plebs, és vezetője a plébános. Ez a név tehát lényegében onnan ered, ahol a római igazgatást ismerték, tehát Itáliából. Ellenkező esetben vikáriátusnak hívták volna az alacsonyabb egységeket. Most nézzük, hogy alakult a plébániák sora. Azt tudjuk, hogy az ősegyházban a püspökök a térítés lehetősége szerint szervezték meg a plébániát, ezzel szemben a VI. századtól kezdve mint azt Hiszpalai Izidor törvénygyűjteményéből pontosan tudjuk, új rendelet született. Ez Dionizusz pápához fűződött, ennek a szövege Gratiánus mester könyvéből maradt ránk, a bolognai egyetem tudós kánonjogászától, aki először foglalta össze és tette rendbe az egyházi törvények hatalmas szövevényét. Azt mondja Dio-

nisziusz pápa a VI. század elején, hogy a különböző egyházakat egy-egy papnak engedték át, a parókiákat és a temetőket felosztottuk közöttük. Elrendeltük, hogy közülük mindegyik kizárólagos joggal rendelkezék a magáé felett oly módon, hogy senki a másik parókiájának határait, vagy annak jogait bármiben is megsértse. „Mindenki legyen elégedett a saját hatáiraival, a rajta levő egyházzal és a rajta élő néppel.” Ez a szabály, bármilyen réginek is tűnik, a jogforrások fényében tovább él. Így pl. 840-ben a frank zsinatok sorra ismételik meg, mint Benediktusz Levita, a híres frank egyházi törvénygyűjtemény megalkotója is bizonyítja. A X. században – tehát nagyjából, amikor megindult nálunk Taksony, Géza fejedelem és István király alatt az egyházszerzés – Burchardusz törvénykönyvében is megtaláljuk ugyanezeket a gondolatokat, továbbiakkal bővítve. Nos, ha ez így van, akkor kezd érthetővé válni számunkra, hogy a plébánia az egyházigazgatás legalacsonyabb, de teljes joghatóságú egysége. Szigorú határai vannak, és ezeket a határokat, mint éppen Burchardusz könyvében olvassuk, maga a pápa, de legalább a megyés püspök határozza meg. Arra nézve is van adatunk, hogy hány községnek, hány jobbágnak, vagy pedig valamilyen gazdasági egységnek kell egy plébániához tartozni. Hiszpalai Izidor törvénykönyvében találjuk meg, és utána a többiek ismételik, hogy egy tartomány – a birodalmon belül – akkor jön létre, ha legalább 10 város van benne. Ennek az élen állhat már egy érsek, de 850 táján, amikor Izidor a nagy egyházi törvénygyűjteményt alkotja, ezek a számok felemelkedtek 12-re. Szent István a legendák szerint, mint látjuk, a püspökségek számát tízben valóstította meg és 12 állt a szándékában. Tehát István király az egyházi törvénykönyv hiteles részében megkövetelt 10-et megalkotta és lehetőséget adott, szándékában volt az újabb, divatos 12 érvényesítése is. Ez a tízes szám lefele is határ volt, mert ugyancsak Burchardusz mestertől tudjuk, hogy a plébániához legalább 10 manusztnak kellett tartoznia. Ezt a manuszt egy falumag alapjának tekinthetjük, több házból álló gazdasági egység, és legalább 10 ilyen – ő már újabb szóval villának nevezi, falunak, majrorságnak – együttesen képes egy pap eltartására.

Amikor tehát István király ezt a törvényt létrehozta, egy régi egyházi gyakorlatot ültetett át a magyar jogalkotáshoz, mégpedig a plébánia gazdasági életének megalapozását. Ennyi falu tudta eltartani a papot, ennyi tudott templomot építeni, de azt is tudnunk kell, hogy – mint a templomszentelésről szóló törvény világosan kimondja – ezt a templomépítés előtt kellett garantálni, nem utána. Ebből már nagyon érdekes következtetést vonhatunk le, Szt. István törvénykönyvének datálására nézve. Ugyanis a második törvénykönyvet a szakirodalmunk, benne nagy tekintélyek sora, általában az 1030-as évekre teszi. Márpedig ha igaz, hogy az egyházi törvénykönyvet betartották, ennek rögtön az elején már törvénybe foglalva kellett állnia. Tehát itt van egy adalék a plébánia fennállásának rendszabályaiból, amely újabb lehetőségeket vet fel.

Tíz konkrét falu megadott helyen épült templomának meg nem változtatható egységként kell szerepelnie, amit azután a korabeli egyházi gyűjteményekben szabályok sorozatában olvashatunk. Mi volt ennek az oka? Azok az alapvető jogosítványok, amikkel a plébános élt. Reifensstuel Anaklétusz – akiről azt tartjuk, hogy igencsak megbízható szerző – sorolta fel, hogy az egyházi jogfelfogásban ki a plébános. Akinek területi igazgatási joga van, akinek bírói hatalma van, főleg lelkész- és az egyházhhoz tartozó ügyekben, aki egyedül jogosult a szentségek kiszolgáltatására és aki egyedül jogosult a bűnbánati feyelem ellátására.

Mindezekért természetesen megkapja a tizedeket. És itt vagyunk a fontos és világos határok gyökerénél. Ugyanis az egyik oldalon lelki okok, másik oldalon a gazdasági előnyök, mind megkövetelték a jobbiztonság érdekében a szilárd szerkezeti egységet. A tizedet ugyanis a plébánia területén csak a plébános kaphatta meg. Ő ellenben nem szedhetett más plébános területén tizedet. Következésképpen az alapítás pillanatától jegyzőkönyvbe kellett foglalni, hogy melyik plébániához melyik falu tartozott. Maradtak is ránk ilyen töredékek, sajnos nem Magyarországról, hanem például Burchardusz püspöktől, nagyjából István király korából, ami egész sor plébániát említ, mert a püspök legalább évente egyszer összehívta a papokat, méghozzá nagyon érdekes módon. Kocsira kellett rakniuk a könyveiket, a miseruhákat, a ministránisait, és a zsinaton be kellett mutatniuk, hogyan miséznek és mit mondanak, úgy szolgálják-e az egyházat, ahogyan azt a törvénykönyv előírja. Ha a lelki oldalról nézzük meg ugyanezt, a plébános volt egyedül képes feloldozni a plébánia híveinek bűneit. A plébánosnál kellett a húsvéti szentáldozást elnyerni, utazás kivételével a vasárnapi szentmisét a plébániáján kellett meghallgatniuk az embereknek és sorolhatnám a törvénykönyv cikkeleit. Mindezt szigorúan vették; Burchardusztól tudjuk, hogy a mise előtt mindig megkérdezte a pap, van-e itt valaki, aki azért jött hozzám, mert gyűlöli a saját papját, és hogyha volt, kiűzték a templomból. Ez mind mutatja az igazgatási egység szigorúságát. Azt, hogy nagyon komolyan vették, hogy ki hova tartozik, és kizárólagos jogot gyakoroltak. Ilyen kizárólagos volt nemcsak lelki, hanem anyagi vonatkozású jog, a temetkezési jog. Egy plébániát a régészek arról ismerhetnek fel, ha semmilyen papiros nem maradt, hogy megmaradtak a tárgyak nyomai. Volt benne keresztelőkút, ez a keresztelőegyház, mint a plébá-

nos egyik kimagasló lelki joga. Volt benne temető, mert a korai időszakban, tehát a XII. sz. közepéig nem lehetett máshol temetni, és gyóntatószék, ami a legkevésbé követhető elem a templomoknak alapjaiban. Ezek együttesen mutatják a plébánia igazgatási intézmény jellegét.

Ha ezt az igazgatási intézményt lebontatjuk és megpróbáljuk felismerni, hogy ez Magyarország korai történelmében mit jelent, akkor jövünk rá az egyházi jogforrások hatalmas jelentőségére. A korábbi adománylevelekből tudjuk, hogy a 800-as évek végéig a chorepiscopuszok valójában főespereseknek megfelelő igazgatási egységek élén álló személyek voltak, vidéki püspököknek is szokták fordítani – általában 10 manuszsz fölött gyakoroltak lelki hatalmat. Tehát mintegy 10 plébánia fölött. Azt is tudjuk, hogy Magyarországon István király korában nagyjából egy-egy vármegye állt egy-egy főesperes irányítása alatt. Ha egy kicsit számolni kezdünk, mondjuk egy 40 plébánias vármegyével és 3–4 főesperességgel, akkor már haloványan kirajzolódik, hogy István király korában nagyjából hány plébánia és hány falu lehetett hazánkban. Ha feltételezzük, hogy nagyjából 300–400 falu esik egy vármegyére, ez többé-kevésbé fedi azokat az elképzeléseket, amelyeket a falukutató kollégák már sokszor leírtak, akik 6–8 ezerre becsülik a korabeli falvak számát. A mi becslésünkben kb. 4–4,5 ezer adódna.

Nézzük meg továbbá, hogy mit jelent a plébánia jogainak az ismerete. A tizedszedés joga annyira szigorú jog volt, hogy egészen az 1563-as tridenti zsinat befejezéséig a templomnak adott tizedet a pápa személyét kivéve soha senki el nem vehette, még a megyés püspök sem. Az antikva eklézsia, az „ősi templom” jogait minden esetben meg kellett őrizni. És most jön a nagy kérdés: hogyan alapítottak új templomot? Mi volt a nova eklézsia? Gratianus törvénykönyvében ott van a világos jogszabály, új templomot csak olyan területen lehet alapítani, amelyen a létrehozott falu más plébánosnak még nem fizetett tizedet. Tehát új alapítású falvakban új templom keletkezhetett, de míg az István király által létrehozott szervezetben hozzávetőlegesen a tízes szorzószám volt a döntő, egy plébánia kb. 10 faluval gazdálkodott, addig az új alapításúak nyilvánvalóan kevesebből. Így aztán a nem művelt, lakatlan térségek benépesítésével nem nyertek mindig ugyanakkora területet, helyenként igen, helyenként nem. Mi ennek a jelentősége történetírásunk szempontjából? Nagyon egyszerű. Ha végignézzük a pápai tizedjegyzék lajstromát, akkor ott találunk egyházakat, akik egész márkát fizettek, akik 1/2 márkát fizettek stb. Tehát teljes területű egyházakat és kisebbeket. Joggal tehetjük fel, hogy azok, amelyek kevesebbet fizettek, azok bizonyosan későbbiek, nem Szt. István koriak. Amelyek teljes összeget fizettek, vagy Szt. István koriak, vagy olyan szerencsés helyen keletkeztek, ami akkor még nem volt benépesítve, tehát nagyobb területet kaphattak. Így léphetünk tovább a névmagyarázat felé is, mert a *félegyháza* fogalom nem valamilyen felére választott egyházat jelent, hanem egyszerűen egy kisebb üzemű egyházat, ami a szokásos normának a felét kapta.

Ha így látjuk a plébániákat, abban a pillanatban újabb kép is kibontakozhat előttünk. Mégpedig talán a legérdekesebb: nem az – ami az oklevelek gyarapodásának a kora felé halad, ahol végül is tudjuk követni, hogy hol voltak plébániák a XII. században, ez sok helyen nem gond. Ellenben azt olvassuk a Szent Gellért legendájában, Szent István legendájában, hogy Géza fejedelem térítette a népet. Akkor csak egy püspökség volt az országban: az esztergomi, és új templomokat építettek. Felmerül a kérdés: hány helyen építhettek templomot, hol építhettek templomot, hány faluban voltak keresztények Géza fejedelem uralkodásának a vége felé? Ez a kérdés okleveleink szerény és vitatott szövegei alapján István király korában szinte megválaszolhatatlan. És mégis, az egyházi jogszabályok ismeretében megkísérelhetjük a valószínű válasz megfogalmazását.

Maradjunk a tizedjognál. Ugyanis az antikva eklézsia, az ősi egyház megtartotta a tizedszedés jogát, márpedig annak két része volt. A plébánoshoz befolyt tized egyharmadát be kellett adni a püspöknek, tehát a régebbi püspök is mindig megőrizte a korábbi tizedeket 1563-ig, és a beszedett tizedek jövedelmének egynegyed részét mind a plébános, mind pedig a püspök a helyi, illetve az egyházmegyei szegényekre volt köteles fordítani. Mi következik ebből? Jól ismerjük azokat az okleveleket, amelyek az esztergomi érsekség primási jogainak elismerésekor keletkeztek, és a pápa felsorakoztatja azokat a plébániákat, amelyek nem a primási tartomány területén fekszenek. Név szerint megnevez 25-öt, ezek a kalocsai érseki tartományban és más püspökségekben fekszenek. Sajnos csak a kívül esőket tudjuk a kiváltságok alapján felsorolni az érsekség saját területén, ide pedig azok tartoznak, melyek kifejezetten az érsek személyes igazgatása alá tartoztak. Ezt az udvardi zsinat határozta meg.

Ezek közül is ismerünk hetet, tehát mindenképpen 32 plébániáról van tudomásunk a tizedszedési jog alapján, amely territóriumon kívül van. Következésképpen a tizedszedés jogát az esztergomi érsek előde, az a püspök, akit Zakkeus néven Taksony fejedelem hívott meg és Géza fejedelem alatti térítés során szerzett meg. Ez kb. 32 plébániát jelent, s ha ezt Szent István-i normában kezeljük, akkor

mintegy 300 falu lehetett keresztény Géza fejedelem korának végén. Nos, ezek az adatok talán meglehetősen hatnak abban a korban, amelyben szinte forrástalanságra vagyunk ítélve.

Engedjék meg, hogy mielőtt befejezem, még egy meglehetősen gondolatsort fejtsek ki a plébániai jog elemeiből és a magyar gyakorlat töredékes ismereteiről. A templomszentelés jogairól lesz szó. A Pray-kódexben világosan olvasható a szentelési rend, a szertartás és a liturgikus gyakorlat. A püspöknek, mielőtt a templomépítkezés megkezdődött, személyesen ki kellett jönnie a templomalapítás helyére. Személyesen ellenőriznie kellett, hogy a fenntartáshoz szükséges anyagi feltételek és jogok megvannak-e. Ezt egy nyilatkozatban írott jegyzőkönyvben rögzítették, és akkor ő felszentelte azt a helyet – a kódex leírása szerint öt helyen téve ki megszentelt köveket. Egy követ tett arra a helyre, ahol az oltár fog állni, majd a templom négy leendő sarkához egyet-egyet, kezdve az elsőt a keleti oldalon, a nyugatin, a délin és az északon. Semmilyen templomot nem volt szabad titulus nélkül építeni és szentelni. Mit jelentett ez? Vértanú ereklyét kellett szerezni ahhoz, hogy az egyéb javak és templomfenntartás mellett annak a templomnak valamiféle jogosultsága legyen. Ha a templomhoz nem volt meg az ereklye, le kellett bontani. Nos, ez magyarázza, hogy amikor Szent István a bizánci hadjáratot vezette, miért nem aranyat hozott haza hadisarcként, hanem a szentek ereklyéit. Hogy templomokat tudjon építeni. De nemcsak ez kellett. Olvastuk Szent István törvényében is, hogy gondoskodni kellett a püspöknek a könyvekről és a papokról. Mit jelentett a könyvekről való gondoskodás? Ezt egy 1156-ból való, Léva területéhez tartozó egykori plébánia alapítóleveléből tudjuk meg. Ebben Martirus érsek felsorolja mindazokat a jogi eljárásokat, amelyeket az alapító Euzidinus tett a templom építésekor egészen a templom felszenteléséig. Eszerint ő is megtette a nyilatkozatot, hogy mit fog adni, és amikor felépült a templom és a szentelés megtörtént, ezt oklevélbe foglalták, az egyház ugyanis megkövetelte, és azért kellett István királynak törvénybe foglalni az adományt. Ez volt az az általános oklevél, amit a királyi falvak sora volt köteles teljesíteni a király tekintélye alapján. Őt követve adott Euzidinus úr ennek a templomnak 1156-ban. Meghökkenítő dolgokat: egy *plenáriumot*, ami azt jelentette, hogy a szent olvasmányok teljes szövegkönyvét. Egy *misszálét*, továbbá adott egy *nocturnálét*, a pap éjszakai imáit, tehát a brevirárium részeit, *graduálét*, lépcsőimákat és természetesen egy *zsolttáros könyvet*. A plenáriumot, a Szent Evangélium szent lecke szakaszait tartalmazó könyv aranytáblába kötve. Ezt nagyon kellemes olvasni. Aztán adott két házanépet, 50 igásállatot, pontosan úgy, ahogyan István király törvényében volt, tehát betartották és ő is adott oklevelet, ahogyan István király törvényt.

Tehát ha Magyarországon tíz falu épített egy templomot, akkor mondjuk a XI. században, István király uralkodásának vége táján, feltehetően 300–500 plébániatemplomnak kellett léteznie. 300–500 plébániatemplomban ötször annyi kódexnek kellett lennie. Az azt jelenti, hogy 300x5, vagy 500x5, 1500–2500 liturgikus kódexet kellett elkészíteni. Ez döbbenetes kulturális dolog. Ugyanis a liturgikus kódexek átlagos terjedelme kb. 800 oldal pergamenlap. Ha a legszerényebb méreteket számítom, egy templom 200 juh bórét követelte meg. Ha a 300–500-at beszorzom a 200-zal, az 30–50 ezer juh bőre. De nem ez az izgalmas, hiszen azt még el lehet képzelni, hogy azt iparosok feldolgozták, mesteremberek oda szállították, ahová kellett, meglehetősen, hogy ki írta tele. És itt jön egy másik érdekes szabálya a plébániának, semmilyen egyház plébániájának presbitere nem tarthatott egyedül misét. Szigorú törvények kötötték, hogy egy klerikust, tanoncot, leendő papinast kellett tartania maga mellett, aki vele énekelte a zsolttárokat, aki válaszolt neki a misén. Ez járt be a püspök iskolájába is és járt vizsgálni, hogy legyenek új papok. De ennek már Nagy Károly korától törvénybe foglaltan volt egy más kötelezettsége is, hogy azokat a gyermekeket tanítsa, akik írni tanulni akarnak. Tehát egyfajta szabad iskola volt a plébánia.

Ha újra elolvassuk Szent Gellért élettörténetét, akkor egy mondata kezd élni bennünk: amikor az első száz teológiai hallgató a csanádi püspöki iskolából kiment papnak, akkor Gellért nem csukta be az iskolát, hanem elküldte embereit még a Dunántúlra is és a vidéki iskolákból összehozott még több tanuló, száznál többet. És ebben a mondatban rejlik az a hír, hogy igenis a kánoni jog a plébános-kerikus tartási szabályát Magyarországon betartották. Honnan hozta volna a falvakról, a vidékről Gellért a magasabb iskolába járni képes, írni-olvasni tudó gyermekeket, ifjakat? Innen. És ez ad magyarázatot arra, hogy Magyarország egyházai számára István király korában fokozatos indíttással több ezer kódex elkészültével nem elméletben számíthatunk. Az a templom, aminek nem volt meg az előírt liturgikus könyvsora, nem működhetett, nem volt felszentelhető. Tehát ha Magyarországon volt működő egyház, annak könyvei is voltak.

Íme, két kis forrás: Szent István király oly jól ismert törvénye a templomépítés dotációjáról és a Pray-kódex liturgikus szabálya templomszenteléskor – egybekapcsolva a kánoni jog hatályos és következetesen betartott törvényeivel, – feltárja előttünk István király kora Magyarországnak rejtett kulturális kincseit, és oly eseményeit teljes biztonsággal, amelyeket a forrásokból eddig nem volt módunk megismerni.